

Cor Bos

Zinvol geloven

Lijden in Gods hand bij Dietrich Bonhoeffer

Brevier

© 2021 Brevier uitgeverij – Kampen
www.brevieruitgeverij.nl

Omslagontwerp: Brainstorm
Opmaak binnenwerk: Stampwerk

ISBN 9789492433794
NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ten geleide

Geloven is meer dan een vorm van kennen, en ook meer dan een levenshouding die uit je handelen blijkt. Geloven betekent in een relatie leven, in vertrouwen op God en voor Gods aangezicht, ook wanneer de raadsels groter lijken dan de geloofskennis, en ook wanneer al het handelen-in-geloof ons bij de handen afbreekt. Geloven is ook dan zinvol. Dat wordt in dit boek op een persoonlijke manier uitgewerkt.

Het woord 'lijden' kan heel abstract klinken. Dat gebeurt als je er geen gezichten bij ziet. Maar eigenlijk is lijden natuurlijk nooit abstract. Het is altijd concreet, het gaat altijd over concrete mensenlevens. En als het lijden er is, is het pijnlijk raadselachtig. Het laat zich niet zomaar wegedeneren. Welke weg wijst het geloof in zulke situaties? Als u dit boek leest, zult u vermoedelijk merken dat ook de schrijver zulke vragen, pijn, en spanning heeft doorleefd. Daarom is het een geloofwaardig boek geworden.

Ds. Cor Bos is nu al een aantal jaren met de theologie van Dietrich Bonhoeffer in de weer, en regelmatig kruisen onze wegen elkaar. Nadat hij een boek geschreven heeft over de kennis van het geloof, en daarna een boek over het handelen in en uit het geloof, neemt ds. Bos ons nu mee in zijn overwegingen bij de vraag welke wegen het geloof wijst als het lijden concreet wordt. Het boek bevat een soort luisteroefeningen: welke antwoorden op de vragen vernemen we wanneer we ons oor te luisteren leggen bij Dietrich Bonhoeffer?

Ds. Bos pretendeert niet zozeer een grote of vernieuwende analyse in te brengen in het Bonhoeffer-onderzoek. Hier is een betrokken schrijver aan het woord die al zoekend en schrijvend zichzelf

en de lezer toerust en wegen wijst. Ik hoor in dit boek misschien nog wel meer dan in de vorige boeken een pastoraal bewogen hartenklop: die van de schrijver, maar ook die van Bonhoeffer zoals hij hier aan het woord gelaten wordt.

Zwolle, november 2020

Edward van 't Slot

Inhoudsopgave

Inleiding	11
1 Brieven en pastorale reflex	21
1.1 De verborgen God en de zichzelf openbarende God	22
1.2 Pastorale reflex	28
1.3 Brieven in <i>Verzet en overgave</i>	31
DEEL 1: Plaatsbepaling	45
2 De zin van het lijden bij Dietrich Bonhoeffer	47
2.1 Lijden in vroege werken	48
2.2 Lijden in theorie en praktijk	58
2.3 Lijden in <i>Christologie</i>	63
2.4 Lijden in <i>Navolging</i>	66
2.5 Lijden in <i>Verzet en overgave</i>	71
2.6 De zin van het lijden: God en het lijden voor het geloofsleven	79
3 De betekenis van zinvol geloven	84
3.1 Waarnemen: lijden van een christen	85
3.2 Communicatie: lijden van Christus	90
3.3 Begeleiden: lijden van God	96
3.4 Pastoraaltheologische motivatie: hoe kan God het lijden toelaten?	107

DEEL 2: Het lijden in Gods hand bij Dietrich Bonhoeffer 115

4 Kenmerken van God in onze werkelijkheid 117

- 4.1 De innerlijke Godsrelatie 118
- 4.2 Brandende kwesties 119
- 4.3 Gods evenbeeld 121
- 4.4 Gods kenmerken 124
- 4.5 Gods alomtegenwoordigheid 126
- 4.6 Gods alwetendheid 131
- 4.7 Gods almacht 137
- 4.8 Gods alleen-werkzaamheid 142
- 4.9 Zonder en met God 146

5 God en de lijdende wereld 151

- 5.1 Een meelijdende God 152
- 5.2 Waarnemen: Gods macht en het lijden 155
- 5.3 Communicatie: Gods aanwezigheid in het lijden 164
- 5.4 Begeleiden: Gods lijden in het menselijk lijden 169
- 5.5 Zonder God met God: Plaatsvervangend 178

DEEL 3: Pastorale handreiking 187

6 Praktische vormen 191

- 6.1 Kwetsbaar leven 192
- 6.2 God en de tijd 195
- 6.3 God is geen noodlot 196
- 6.4 Geen berusting in het lijden 198
- 6.5 Wachten en bidden in het lijden 205
- 6.6 Bidden en verantwoord handelen in het lijden 208
- 6.7 Vrij verantwoord handelen in het lijden 215
- 6.8 Antwoord in het lijden 224

7 De pastor en het lijden	229
7.1 Het plaatsvervangend model	230
7.2 Waarnemen van het lijden	232
7.3 Communiceren vanwege het lijden	236
7.4 Begeleiden in het lijden	242
Conclusie	253
Nawoord	255
Geraadpleegde literatuur	259

Inleiding

Mensen staan vaak negatief tegenover het lijden. Lijden willen we zoveel mogelijk ontlopen, en daar is veel voor te zeggen. Iedereen krijgt echter in meer of mindere mate met lijden te maken. Het is goed om hierbij stil te staan. We kunnen ons afvragen wat de zin van het lijden is. Waarom lijd ik? Waarom is er zoveel lijden om ons heen? Is lijden zinloos of kan lijden zinvol zijn?

Deze vragen zijn in het christendom niet onbekend. Er zijn gelovigen die een betekenis toekennen aan het lijden, zoals straf voor zonde, beproeving tot zuivering en vaderlijke kastijding als Gods opvoeding. Maar er zijn ook gelovigen die het kwaad en het lijden bestrijden, omdat ze vinden dat pijn ervaren zinloos en absurd is. Lijden kan dus allerlei vragen oproepen. Vaak is het onze ervaring dat wij niet goed met het lijden om weten te gaan. Wanneer wij of anderen lijden, vinden wij het moeilijk om nog van een zinvol leven te spreken. Zeker als we dat lijden betrekken op God, komen de waaromvragen boven. We ervaren dan vaak dat God verborgen is in ons lijden.

Uit mijn jeugd kan ik mij levendig herinneren hoe de vraag over God en het lijden uit de Tweede Wereldoorlog de mensen bezighield: waar was God in Auschwitz? Veel mensen zeiden dat zij na Auschwitz niet meer konden geloven dat er een God bestaat. Hebben zij gelijk wanneer zij zeggen: hoe kan God aanwezig zijn in deze wereld, waarin Hij die verschrikkingen gewoon heeft laten gebeuren zonder dat Hij er iets aan deed? Hij luisterde niet naar de miljoenen slachtoffers die in wanhoop hun smeekbeden tot Hem

richtten. Wat is dat voor een God, die niet luisterde naar hun fluisteren, kreunen en schreeuwen? En het is best te begrijpen dat mensen niet langer meer in zo'n God kunnen geloven. Moet de mens in feite niet zonder God leven als God niet handelend ingrijpt?

De vraag waar God is in het lijden werd ook al vóór Auschwitz gesteld. We denken aan Dietrich Bonhoeffer, die worstelde met allerlei vragen over de verborgenheid van God en het lijden. Vragen over Godverlatenheid en het lijden, die ook in onze tijd leven, zijn zeker niet aan hem voorbijgegaan. Maar hij leerde het lijden met vertrouwen in Gods hand te leggen. Aan zijn vriend Eberhard Bethge schreef hij op 16 juli 1944 vanuit de gevangenis in Berlijn-Tegel: 'God doet ons weten dat wij moeten leven als diegenen, die hun leven inrichten zonder God. De God, die met ons is, is de God die ons verlaat. (...) Voor en met God leven wij zonder God.'¹ Een oude theologische wijsheid zegt: God kennen is met God lijden. Hier zien we dat de omgang met het lijden samenhangt met het godsbeeld. Hoe kon Bonhoeffer het lijden door zijn geloof in God ondergaan? Hoe is het lijden te rijmen met Gods liefde en almacht? Deze beleving van Bonhoeffer, het lijden verbonden met zijn Godsrelatie, is een andere benadering dan het traditionele denken en geeft een nieuw zicht op de vraag over het lijden.² Ik wil op een zinvolle manier laten zien wat Bonhoeffer voor onze tijd over het lijden te zeggen heeft.

In deze studie richten we ons op de vraag over God en het lijden: welk godsbeeld heeft Bonhoeffer wanneer het gaat over het lijden? Wat bedoelt hij met 'God kennen, is met God lijden'? En wat heeft God met ons menselijk lijden te maken?

1 Bonhoeffer, D., *Widerstand und Ergebung. Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft*, Dietrich Bonhoeffer Werke (DBW 8), München / Gütersloh 1998, 533.

2 Het traditionele denken over het lijden vinden we onder anderen bij C.S. Lewis en T. Keller in hun boeken. Lewis, C.S., *Het probleem van het lijden*, Kampen 2008 en Keller, T., *Aan Gods hand door pijn en lijden*, Franeker 2013.

Kenmerkend is dat Bonhoeffer niet geïnteresseerd is in vragen zoals: waar komt het kwaad vandaan? En is God ondanks het kwaad toch rechtvaardig? (theodicee) Bonhoeffer zoekt aansluiting bij de lijdende Knecht, de gekruisigde mens Jezus Christus. Jezus vertegenwoordigt God de Vader op aarde.³ Bonhoeffers denken over God en het lijden vertrekt vanuit de lijdende mens ten opzichte van God. Hij weet daar persoonlijk over mee te praten. Hij is immers persoonlijk getroffen door het lijden. We lezen dat in zijn brieven, waarin hij zijn persoonlijke worsteling met het lijden verwoordt. In zijn brieven van april/mei 1944, en in de beroemde doopbrief aan zijn neefje, bezint Bonhoeffer zich kritisch en radicaal op de vraag: ‘Wie is Jezus Christus vandaag voor ons?’⁴ Hij verlegt daarom zijn vraag naar de andere kant in de geschiedenis, naar Jezus: Wie bent u voor ons, Jezus?⁵ Bonhoeffer zoekt toenadering en aansluiting bij de (post)moderne mens om het christelijk geloof weer van betekenis te laten zijn. Wie is Jezus Christus vandaag voor ons? Wij gaan een volkomen religieloze tijd tegemoet. Daarom is de vraag relevant hoe we over God kunnen spreken zonder religie. Dus zonder algemene godskennis vooraf en direct betrokken op de aardse Jezus Christus. Bonhoeffer zoekt naar nieuwe wegen wanneer hij een wereldlijke interpretatie van christelijke begrippen bepleit en naar een nieuw verstaan zoekt van het bovennatuurlijke karakter van het christelijk geloof. Ligt het radicaal anders-zijn van God soms niet in een hemels boven, maar in het dienen van de naaste, zoals Jezus het heeft voorgeleefd? Jezus Christus was er slechts voor de ander. En moet de kerk er dan ook niet voor de ander zijn?

3 Egmond, A. van, *Het christelijk geloof. Een eigentijdse introductie*, Utrecht 2018. In dit boek wordt op een juiste wijze gebruikgemaakt van een rehabilitatieleer om recht te doen aan de opvattingen over Jezus Christus. In dankbare herinnering aan mijn leermeester dogmatiek, prof. dr. Aad van Egmond 1940-2020.

4 DBW 8, (WE) 432.

5 Huber, W., *Dietrich Bonhoeffer, auf dem Weg zur Freiheit. Ein Porträt*, München 2019.

Bonhoeffer is dit risico bewust aangegaan toen hij vanuit de veilige Verenigde Staten koers zette naar Duitsland. Deze keuze omwille van Gods gerechtigheid bracht persoonlijk lijden met zich mee.⁶ Op 8 oktober 1944 wordt Bonhoeffer vanuit de Wehrmacht-gevangenis in Berlijn-Tegel overgebracht naar de ondergrondse gevangenis van de Gestapo in de Prinz-Albrecht-Strasse in Berlijn. Dat gebeurde ruim twee maanden na een mislukte aanslag op Adolf Hitler op 20 juli 1944. Bonhoeffer wordt op 7 februari 1945 eerst naar Buchenwald en later naar Flossenburg gebracht. In Flossenburg wordt hij op 9 april 1945 door de nazi's vermoord. Maar Bonhoeffer stierf niet in wanhoop. Door zijn leven en geschriften leerde hij ons hoe we kunnen geloven door het lijden heen. Vanuit zijn lijdenservaring gaat Bonhoeffer in op de vragen die ook in onze tijd spelen. Om goed zicht te krijgen op Bonhoeffers situatie, zijn vragen over God en het lijden, richten we ons in dit boek op de betekenis van geloven in een kwetsbaar leven. Wat kunnen wij van Bonhoeffer leren over God en het lijden voor onze tijd? Wie is Jezus Christus vandaag voor ons?

Aan de vraag naar het zinvol geloven, een zinstructuur van het menselijk leven in deze wereld,⁷ gaat vanuit de pastoraaltheologie de vraag vooraf hoe een mens met God in aanraking komt. Dat kan op verschillende manieren. Bijvoorbeeld door het lijden of door de vreugde of de schoonheid van het leven. De spannende vraag in dit boek is hoe we tot zinvol geloven kunnen komen als het lijden ons treft. Zien we daarin Gods hand? Ik richt mij hierbij in de eerste plaats tot de gelovige mens. Ook een christen vindt vraagstukken over het lijden en de dood moeilijk. Daarom wil ik als hoofdvraag in dit boek aan de orde stellen: als het lijden een gelovige treft, hoe kan hij er dan mee omgaan? Het gaat hier om de omgang met God vanuit de Godsrelatie en de medemens. Deze hoofdvraag laat ik

6 Prinz, A., *Bonhoeffer. Wege zur Freiheit*, Stuttgart 2017.

7 Dalferth, I.U., *Transzendenz und säkulare Welt, Lebensorientierung an letzter Gegenwart*, Tübingen 2015, 91-95; 126-128; 269-290.

uiteenvallen in de volgende deelvragen: hoe stellen wij Gods aanwezigheid en macht voor in een lijdende wereld? Hoe verwerken wij het lijden? En welke rol speelt ons gebed in het lijden? Als we deze drie vragen met Bonhoeffers lijdenservaring verbinden, staat eerst Gods rol, vervolgens onze rol en dan de relatie tussen God en de mens centraal, waardoor we de hoofdvraag kunnen beantwoorden.

Vooraf de laatste vraag, welke rol het gebed heeft in het lijden, speelt door het hele boek heen, richt zich op de aanbidding van God. Aanbidding heeft met doxologie te maken. Een doxologie bezingt de heerlijkheid van God. Maar aanbidding heeft ook met 'orthodoxie'⁸ te maken. Orthodoxie betekent: juiste aanbidding of juiste leer. Voor mij betekent orthodoxie dat in de leer het loflied tot God wordt bezongen. Daarom komt de orthodoxie in dit boek aan bod onder het thema: zinvol geloven. Orthodoxie betekent voor mij dat in het lijden van een christen, het loflied tot Christus schuilgaat. Als we aanbidden, richten we ons op God zelf, op wie Hij is, en worden we vol van zijn wezen. Aanbidding heeft geleerd te loven, hoewel het klaagt. Aanbidden is een vorm van het gebed dat we in de Godsrelatie hebben. Bonhoeffers brieven en gedichten getuigen daarvan. In deze zin wil dit boek het juiste onderwijs over God, door het lijden bij Bonhoeffer, verwoorden. Door deze aandacht voor de orthodoxie, vormt dit boek ook een drieluik met de twee andere boeken die ik heb geschreven. Het eerste boek *Bevrijd geloven*⁹ beschrijft hoe we God op de juiste wijze kunnen kennen en liefhebben (orthognosie). Het tweede boek *Levend geloven*¹⁰ verwoordt de toewijding aan God om op de juiste wijze te leven en

8 Zie: Slot, E. van 't, *Zondig dapper. Bonhoeffer over christelijk handelen*, Utrecht 2019.

9 Bos, C., *Bevrijd geloven. De catechismus als pastorale gids*, Heerenveen 2013.

10 Bos, C., *Levend geloven. Dietrich Bonhoeffers disciplina arcani als leef- en leesregel*, Utrecht 2017.

te handelen (orthopraxie).¹¹ Een pastorale reflex, dat wil zeggen: vanuit een christelijk standpunt reflecteren op het praktische leven. Dit kan plaatsvinden in de volgorde van juiste leer, juiste kennis en het juiste leven met God.

Zinvol geloven is ons richten op God door het lijden heen, om te leren tot aanbidding te komen. Voor een goed overzicht bevat dit boek eerst een inleiding, die ingaat op de vraagstelling over God in het lijden (deel 1). In hoofdstuk 1 beschrijf ik de late Bonhoeffer in *Verzet en overgave*. Het gaat hier om een zoektocht vanuit Bonhoeffers lijdenssituatie naar Jezus, door wie God zich heeft openbaar. Ik wil door middel van een pastorale reflectie duidelijk maken hoe Bonhoeffer vanuit zijn geloof in de historische Godmens Jezus Christus zijn werkelijkheid ervaart, en welke geloofsinhoud hij formuleert om mensen in het kwetsbare leven te begeleiden. Wat gebeurt er in het leven van mensen die lijden en welke herkenning roept dat bij Bonhoeffer op? Wat voor zingeving wil hij voor de ander zijn? Als pastor wil hij de gebeurtenissen uit zijn eigen belevingswereld verbinden met (die van) de ander.

In hoofdstuk 2 worden de werken van Bonhoeffer besproken, met het oog op de verborgenheid van God in het lijden. Heeft God een hand in het lijden? Welke bedoeling heeft Bonhoeffer met het onderwerp lijden in zijn theoretische en praktische geschriften en hoe

11 Bos, C., *De weg tot de rechte Godskennis. Een discussie over de verhouding van openbaring en ervaring tussen H. Bavinck en J.H. Gunning Jr.*, VU Amsterdam 1995. In mijn doctoraalscriptie dogmatiek heb ik erop gewezen dat het in de theologie moet gaan om God te kennen en Hem lief te hebben. Niet een van beide, maar beide, op grond van zijn openbaring. Het uitwendige en het inwendige beginsel moeten wij tegelijk handhaven. We moeten ons hoeden voor eenzijdigheden. Dat is naar mijn mening de gemeenschapsband tussen orthodoxie, orthognosie en orthopraxie. Theologie is voor alles wetenschap van de kennis van God, waarbij uit de Schrift (geloofsinhoud), de belijdenis (geloofsstructuur) en de christelijke ervaring (Heilige Geest als actor van het geloof) geput wordt. Zie ook: Dalferth, I.U., Tübingen 2015, 129-177.

verbindt hij dat lijden met de historische God-mens Jezus Christus? Hieruit valt licht op de zin van God en het lijden voor het geloofleven. In hoofdstuk 3 werk ik de gevonden gegevens over de verborgenheid van God en het lijden uit aan de hand van de vraag naar de betekenis van het zinvol geloven. Vanuit een solidair lijden laat Bonhoeffer zien dat een christen naast God staat in zijn lijden! Daarmee treedt er een verandering op in zijn theologisch denken en komt de plaatsvervangende centraal te staan. Dit eerste deel vatten we samen in de pastorale vraag: hoe kan God het lijden toelaten?

In deel 2 gaat het om de vraag naar de betekenis van God en het lijden om zinvol te kunnen geloven. In hoofdstuk 4 gaat de aandacht naar een deelvraag die met de hoofdvraag verbonden is: hoe stellen we Gods aanwezigheid en macht voor in een lijdende wereld? We plaatsen het lijden tegenover God. Wie is God in zijn relatie met de lijdende mens? In welke zin heeft God met het lijden te maken in onze werkelijkheid? In dit deel ga ik dieper in op het verband tussen God, het lijden en zinvol geloven. Ik geef de kenmerkende eigenschappen van Gods aanwezigheid en macht weer zoals Bonhoeffer ze heeft bedoeld in onze werkelijkheid.

In hoofdstuk 5 bespreek ik het vraagstuk over God en het lijden vanuit Bonhoeffers pastorale advies dat God begrepen wil worden in de opgeloste en niet in de openvragen. Op deze wijze leren we God door het geloof kennen als de Aanwezige in een lijdende wereld. Met het oog op het pastoraaltheologisch uitgangspunt vertrouwen we erop dat een meelijdende God onze levenssituatie waarneemt, door zijn Woord en Geest met ons communiceert en ons begeleidt door het leven.

Deel 3 is een pastorale handreiking. In hoofdstuk 6 belichten we vanuit het pastoraaltheologisch denken vragen over God en het

lijden in deze wereld door waarneming, communicatie en begeleiding. Praktisch denken is hierdoor verbonden met onze werkelijkheid. De pastoraaltheologie wil mensen behulpzaam zijn door te wijzen op de betekenis van gebed en ethiek in het vraagstuk over God en het lijden. Hoe leven we in de omgang met God en de medemens als lijden ons treft? Hierin speelt de plaatsvervanging een centrale rol. Hoofdstuk 7 gaat over de pastor en het lijden en het richt zich ons op het plaatsvervangend model van de barmhartige Samaritaan, die zich overgaf aan de lijdende, gewonde mens. Het gaat hier om de vraag: voor wie ben ik de naaste? De conclusie geeft een antwoord op de hoofdvraag.

De titel van dit boek is gekozen vanuit deze thema's, over het lijden bij Bonhoeffer: *Zinvol geloven. Lijden in Gods hand bij Dietrich Bonhoeffer*. Met zinvol geloven bedoelen we: ondanks het lijden houden we ons met Bonhoeffer vast aan Gods leiding. Naar zijn belofte zijn we in zijn hand veilig voor tijd en eeuwigheid, dat is naar de zin en mening van de Heilige Geest, de belofte van ons geloof! Zoals Bonhoeffer het zo mooi verwoordt in het derde couplet van zijn prachtig gedicht *Goede machten*:¹²

*En zo Gij ons de bittere kelk wilt geven
vol leed, gevuld tot boven aan de rand,
dan nemen wij hem dankbaar, zonder beven,
aan uit Uwe goede en getrouwe hand.*

Graag wil ik prof. dr. Edward van 't Slot hartelijk danken voor zijn betrokkenheid, zijn kritisch meelesen en waardevolle aantekeningen. Dankbaar ben ik hem voor het 'Woord vooraf' bij dit boek. Verder spreek ik ook een woord van dank uit aan mijn vriend Hans van Bergeijk en mijn zoon Jurian Bos voor het corrigeren en mee-

12 DBW 8, 608.

lezen van het manuscript. Ook een woord van dank richt ik tot uitgever Brevier met als hoofdredacteur Pieter Rouwendal, Paulien Rijnveld als redacteur, en zijn andere medewerkers voor de mooie uitgave.

Ik hoop dat dit boek helpt om God te vinden en vast te houden, in en door het lijden.

Benschop, 2021

Cor Bos

Hoofdstuk 1

Brieven en pastorale reflex

Dit hoofdstuk gaat over een theologische opvatting van de late Bonhoeffer over God en het lijden, zoals die naar voren komt in zijn briefwisseling die is gebundeld in *Verzet en overgave* (2017).¹ Hoe gaat Bonhoeffer om met de vragen over een verborgen God en het lijden dat hem en anderen treft? Ik wil met name stilstaan bij Bonhoeffers opvatting over God en het lijden.

De officiële titel *Widerstand und Ergebung* (verzet en overgave) werd in 1951 door Bethge uitgegeven en al spoedig in het Nederlands vertaald. In *Verzet en overgave* zijn brieven, gedichten, meditaties en gebeden opgenomen die Bonhoeffer van 1943 tot en met 1945 in de gevangenis schreef. Dit persoonlijke document getuigt van de vrijheid van een christen in gevangenschap, die zich tot op het laatst tot een verantwoordelijk leven geroepen wist. Wereldwijd behoort het tot de meest gelezen boeken van de vorige eeuw. Deze teksten geven geen beeld van de hele, maar van de late Bonhoeffer. De lezer moet bedenken dat brieven altijd iets persoonlijks hebben, daarom geven ze een eenzijdig beeld. Toch probeer ik in dit boek te onderzoeken hoe de late Bonhoeffer aan zijn eerdere gedachten gestalte heeft gegeven. De gevangenisbrieven zijn een inspiratiebron om de late Bonhoeffer te begrijpen. In dit hoofdstuk maken we een verbinding tussen Bonhoeffers lijden en de werkelijkheid waarin hij leefde.

¹ Voor de Nederlandse weergave van de tekst gebruiken we de vertaling van Leo Lagendijk, *Dietrich Bonhoeffer. Verzet en overgave, brieven en aantekeningen uit de gevangenis*. Herziene uitgave vierde druk, Utrecht 2017.